

חנוכה: אחדות בינלאומית בסוד העבריות

במאמר זה סיכמנו בצורה מובנית ותמציתית את שיעורי מניטו על חנוכה.¹ תודה לרב אורי שרקי ולשדמה קדר על הסיוע בעריכה. המאמר פורסם לראשונה בעיתון מקור ראשון, מוסף שבת, כ"ג בכסלו ה'תשפ"א. עריכה: איתי קולין וישראל פיבקו

הגלות של הגויים

ישנו הלך רוח מוכר, המשייך את מושג ה'גלות' באופן בלעדי לעם ישראל. אך למעשה גלות היא תהליך של תפוצה (Diaspora), של פילוג, של פיזור אוכלוסין, והגדרה זו מתארת דווקא את מצבם הטבעי של שבטים אומות העולם, המכונות בלשון התנ"ך 'הגויים'. לפי סיפור התורה, הגויים נמצאים במצב המכונה 'גלות דור הפלגה': פילוג המין האנושי שהתרחש לאחר מגדל בבל. לפני אותה הגלות, בני האדם, צאצאיו של נח, התקיימו באחדות, כבני משפחה.

במהלך דור הפלגה התפצלה האנושות לשבעים אומות, לשבעים זהויות, שהן שבעים אופנים שונים להיות אדם. לצד הפן החיובי בתהליך זה, המאפשר לכל עם לטפח ערכים ייחודיים ולייסד עליהם חברה, הפיצול המיט אסון על המין האנושי: ניפוץ הזהות האנושית לשבעים זהויות חלקיות, שהוביל לראשונה להופעת גבולות של עוינות בין עמים.

1. המקורות המרכיבים את המאמר, שניתן למצוא באתר מכון מניטו: הקלטות שיעוריו של מניטו על חנוכה (נר מצווה למהר"ל ומאמרי הראי"ה על נר חנוכה, שתמלולם וסיכומם נמצאים בחלק א). הקלטות שיעורים על דרך חיים למהר"ל (בעיקר שיעור מספר 14), הספר כי מציון, סוד מדרש התולדות כרך ב, שערי דמעה כרך א, סוד מדרש ההפכים, וסוד העברי כרך א.

אין הכוונה לגבול במישור הארצי והפוליטי; מדובר בגבול שאינו מאפשר את קיום זהותו השלמה של האדם הכלל-אנושי, האדם הכולל. רק כאשר זהותו היא שלמה, מסוגל האדם להביא לאחדות הערכים ולתקן את המציאות. ניתן להמשיל זאת לזר פרחים המורכב משבעים סוגי פרחים, כאשר לכל פרח בזר יש מקום וחשיבות. אם פרח אחד חסר בזר, הזר אינו שלם. בנמשל, כאשר עם מסוים – על צרור הערכים והכישרונות הייחודיים שהוא מעניק לעולם – אינו בא לידי ביטוי, הדבר אינו מאפשר את תיקון העולם.

כישלון המיזם האוניברסלי

תהליך החזרה אל המצב האידיאלי של אחדות האנושות – המכונה בשפה המודרנית 'אוניברסליות' – מקביל במסורת שלנו לתהליך המתואר במושג 'משיחיות'. במהלך ההיסטוריה תרבויות שונות, המכונות בלשון חז"ל 'מלכויות', העמיסו על כתפיהן את התפקיד להניע את התהליך המשיחי הזה, לבנות מחדש את האחדות האנושית. החתירה אל עבר האוניברסליות, אל האחדות האנושית, מתממשת על פי ההשגחה דרך שתי אסטרטגיות – זו של מְמַלְכֵת הגויים, המכונות 'ארבע המלכויות': בבל, פרס, יוון ורומי, וזו של מלכות ישראל.

כאשר מתבוננים לאורך ההיסטוריה בניסיונות של ארבע המלכויות להביא לאיחוד של משפחות העמים, בולט לעין הכישלון החוזר ונשנה: כל מלכות הגיעה למשבר ולחורבן, ולאחר מכן הוחלפה במלכות אחרת. ההתפתחות ההיסטורית של כל המלכויות דומה מאוד – לידה, התפתחות, שיא, שקיעה והיעלמות. רק הצורה שבה התנהל התהליך שונה ביניהן, משום שכל מלכות שמה דגש על מידה עיקרית אחרת, והתמקדה בערך ספציפי משלה.

כאן טמונה הסיבה למפלתן של המלכויות, הנובעת בראש ובראשונה מחוסר יכולתן להכיל זהויות שונות. בכל אומה טבועה זהות ייחודית משלה, שאינה אלא חלק מהזהות האנושית הכללית. כך, לדוגמה, צרפתי אינו יכול להפוך לגרמני, מצרי אינו יכול להיות כאמריקאי, וספרדי לעולם לא יהיה בן העם הסיני. מתוך כך, המוצא היחיד של אומה מסוימת המנסה לגבש זהות אוניברסלית, הוא על ידי כפיית זהותה על אומות אחרות, תהליך המכונה בלטינית 'אימפריום', כלומר אימפריאליזם.

זו הסיבה שהמאמץ לייסד תרבות אוניברסלית אמיתית, כפי שחולמים (באופן אינטלקטואלי, לא חווייתי) חסידי אומות העולם, נכשל עד כה. עד היום, המאמץ המשיחי של אומות העולם לבסס אוניברסליזם הוביל לאימפריאליזם. ההיסטוריה הוכיחה זאת:

המהפכה הצרפתית הצמיחה את האימפריה של נפוליאון, המהפכה הקומוניסטית התפתחה לאימפריה של סטלין, וכן הלאה.

על רקע כישלונה של האסטרטגיה הראשונה – האסטרטגיה של מלכויות הגויים – מנצנצת התקווה המשיחית מתוך האסטרטגיה השנייה: מלכות ישראל. לעומת הזהות החלקית המאפיינת את אומות העולם, ישנו עם אחד שהוכיח לאורך ההיסטוריה שהוא מסוגל לחיות בזהויות מגוונות: העם היהודי. ההיסטוריה מראה שיהודי הגולה מסוגלים לחיות בכפל זהויות: יהודי-גרמני, יהודי-צרפתי, יהודי-מרוקאי, וכן הלאה. למרות הפיזור הנרחב בין האומות וקשריו עם התרבויות של הארצות שבהן הוא חי, נשאר היהודי נאמן לזהות "ישראל". זהו כוחה הכלל-אנושי של הזהות היהודית, המסוגלת לחיות בכפל זהויות – כוח שאותו היא יונקת מהזהות העברית, השייכת לאומה העברית. אומה זו, שאליה השתייכו אברם העברי ומשפחתו, נוסדה על ידי הנביא עֶבְרָה, מי שצפה את הפילוג² שהתרחש במגדל בבל והנחיל לצאצאיו את השליחות להחזיר את האחדות האוניברסלית הקדומה.

סגולה עברית זו של חיבור הפרט עם מכלול הזהויות, המכונה בלשונו של רבי יהודה הלוי 'העניין האלוהי', מאפשרת לעם היהודי ולחברה הישראלית – יורשיהם של העם העברי – להקים בבוא העת מלכות שתסייע לאחד מחדש את המין האנושי. בתהליך השיבה לארץ מעלים איתם היהודים גם את התרבויות והערכים של העמים השונים שבקרבם הם חיו, שהם צדדים שונים בזהות האדם, ומאחדים אותם בארץ ישראל.

שלא כאימפריאליזם, הכופה מודל תרבותי אחיד הרומס את הייחודיות של העמים תחת שלטונו, מלכות ישראל אֶמוּנָה על אחדות המאפשרת הרמוניה בין האיחוד של הכלל ובין הייחוד של הפרט. זוהי המציאות שהתקיימה לפני החטא של מגדל בבל, כפי שמתאר הפסוק: "וַיְהִי כָּל הָאָרֶץ שְׂפָה אֶחָת וּדְבָרִים אֶחָדִים" (בראשית יא, א). הגמרא בירושלמי (מגילה ט, א), בפירושה על הפסוק, מסבירה שמצד אחד הייתה שפה אחידה לכלל המין האנושי ("שפה אחת"), ומצד שני נשמר הדיבור הייחודי של כל אחד ושל כל אומה ("דברים אחדים – שהיו מדברים בשבעים לשון").

זהו מודל האחדות שעל מלכות ישראל לממש ולהקרין לעולם כולו. למעשה, אם נחזור למשל של זר הפרחים, ישראל אינו נספר בתור פרח כשלעצמו אלא הוא הסרט הקושר את

2. בראשית רבה לז, י.

גַּר הפרחים. תפקידנו הוא לקשור את כל מיני הפרחים שבעולמנו לכדי זר אחד בעל שבעים גוונים. זוהי האוניברסליות האמיתית.

הנפש איננה כפופה לטבע

למרות כישלונן, ארבע המלכויות הצליחו לטעת שורשים אוניברסליים מסוימים בעולמנו, כל אחת על צרור ערכיה המיוחד. במאמר זה נתמקד במלכות השלישית, מלכות יוון, שהיא הציר שסביבו מתרחש הסיפור של חג החנוכה. בפן החיובי, העניקו היוונים לאנושות את היכולת לתקן את חיצוניות העולם, את עולם הטבע. בכוח המומחיות שלהם בחוכמת הטבע, גילו היוונים את חוקי האסתטיקה המבטאת את ההרמוניה הקיימת בעולם. בהמשך הם קידמו את האנושות צעד נוסף על ידי ההשוואה בין חוקי היופי וההרמוניה המתמטית המופשטת של הטבע, ובין חוקי הפיזיקליים המתגלים בפן המעשי.

השוואה זו וביסוס המתמטיקה כשפה מדעית אוניברסלית, הניחו את היסודות שעליהם מדענים גדולים, כמו רנה דקארט ופרנסיס בייקון, בנו את השקפת העולם של המדע המודרני, הגורסת שחוקי העולם החיצוני והחומרי מקבילים להרמוניה השוררת בעולם המתמטי. בימינו הדבר נראה לנו מובן מאליו, אבל מדובר בתהליך ארוך וממושך עד שחכמי אומות העולם גילו זאת. אם כן, עולם המדע, פרי פיתוחם של היוונים, יצר תשתית של שפה אוניברסלית שהיא במדרגה של "ויהי כל הארץ שפה אחת".

על רקע זה, ניתן להבין את עוצמת הפיתוי בדילמה שעמדה בפני החברה היהודית באותו זמן, אם לחרות ברית עם היוונים אם לאו. שילוב כוחות שכזה, של רוח הקודש ותיקון העולם הרוחני מצד ישראל, ותיקון העולם החומרי, הטכנולוגיה והמדע מצד יוון, היה יכול להביא להתחלתם של ימות המשיח.

אולם שיתוף פעולה כזה לא יצא אל הפועל. בעקבות שימת הדגש על הצד החיצוני של המציאות, לא השכילו היוונים לראות את צדה הפנימי של מציאות החיים. במקום להישאר בתחום המומחיות שלהם שהוא העולם החיצוני והמדע, החליטו היוונים אחרת. הם רתמו את חוכמתם, את הפילוסופיה היוונית שעסקה בראשיתה בחקירת חוקי הטבע, לטובת עיסוק בנושאים המצויים בתחום המומחיות של נביאי ישראל, במה שנהוג להגדיר כיום כ'מחשבת ישראל': האדם, גורלו בעולם, יחסו אל העולם, והבעיות שבנפש האדם. הטיפול של היוונים בתחומים הללו, השייכים לעולם הפנימי, נעשה באותה שיטה שבה הם טיפלו בעולם הדומם והחיצוני.

לפיכך, כאשר החלו חכמי יוון להתעסק בנושאים הקשורים לנפש האדם, הם הכניסו חושך במקום אור, החדירו את תודעת המוות באדם, את הייאוש שקיים בעולם החיצוני. זאת מכיוון שמאחורי הצורה של היופי החיצוני מסתתרת הטומאה של המוות, השוכנת בטבע קטבע. כאשר האדם הטבעי מכניס את הסטטוס של החומר, ה'לוגוס' של החומר, אל תוך נפש האדם, הוא ממית אותו. זאת משום שהתפיסה הדטרמיניסטית של חוקי הטבע אינה מאפשרת קיום של רצון חופשי ואינה מזהה את הצד הפרסונלי שבבריאה, וממילא ניטלת המשמעות מחייו של האדם ואין הבדל בינם לבין המוות.

ההיסטוריה כגורל עיוור

התחרות בין יוון לישראל החלה בנקודה זו. ניסיון הכפייה של הרוח היוונית, שכלל גם רצון לנתק את עם ישראל מתורתו, הוביל ליחסם השלילי של חכמי ישראל כלפי חכמת יוון. ברגע שחז"ל הבחינו בשינוי הזה שחל ביוון, הם אסרו את השימוש בשפה היוונית כשפת תרגום למקרא וכן את הלימוד בחכמת יוון. בנקודה זו של ההתנגשות בין עולם החירות של האדם ובין הדטרמיניזם של הטבע, טמון אופי המפגש בין חכמת ישראל וחכמת יוון לאורך הדורות.

אין להתעלם מכך שאת הכיוון שאליו צועדת התרבות המערבית הנוכחית התוו חכמי יוון הקדומה. היוונים נטעו את ההשקפה שמניעה את יסודותיה האינטלקטואליים של תרבות ימינו, השקפה המובילה כל פילוסופיה באופן בלתי נמנע אל הדטרמיניזם הטבעי: אם זה הרציונליזם, המטריאליזם, הפוזיטיביזם, או גלגולו המאוחר, הסטרוקטורליזם. דומה שכל מגע של התרבות הנוכחית עם עולם הרוח מוביל בסופו של דבר להשקפה היוונית ההיא: תפיסה פטאלית ובלתי פרסונלית של גורל האדם והעולם, השקפה שתופסת את ההיסטוריה בתור גורל עיוור ושרירותי. זוהי השקפה שאין בה מרחב לרצון חופשי, ואין בה גם משמעות למוסר המבוסס על הבחירה החופשית.

לעומתה, התפיסה היהודית מדגישה את רצונו החופשי של האדם ורואה את ההיסטוריה כגילוי של רצון, רצון של משהו, של בורא עולם. מכיוון שהיוונים לא חוו התגלות של רצון אלוהי, הם נשאר תחת השפעת חכמתם בלבד – חכמת הפילוסופיה, ולא כיבדו את העובדה שקיימת חכמה אחרת, המתגלה דרך התורה: חכמת הנפש, הנשמה, המוסר והערכים. היומרה לכפות את היווניות, שהיא זהות ספציפית וחלקית, על שאר הזהויות האנושיות, ובכללן הזהות הישראלית, כשלה בסופו של דבר. היוונים לא השכילו להוביל לאוניברסליות המיוחדת, למרות השפעתם ותרומתם הנרחבת.

לא לחינם אנחנו חוגגים את חג החנוכה עד ימינו אלה. המאבק בין חכמת ישראל לחכמת יוון אינו נחלת העבר. הוא תפס צביון מטא־היסטורי, כאשר החכמה היוונית חלחלה אל עולם המחשבה היהודי. בימי בית שני היו בעם ישראל מתיוונים אשר החדירו את כלי המחשבה של חכמת יוון אל תוך עולם התורה. והנה, הם ממשיכים להתקיים בחברה היהודית עד ימינו בגלגולים שונים, בפרצופים שונים, בדגש על עולם האקדמיה המושתת על יסודות המחשבה והפילוסופיה היוונית. המונח "טימאן את השמנים" (שבת כא ע"ב) רומז לא רק לטומאה שהכניסו היוונים למקדש, אלא גם לטומאה שהכניסו דרך תרבותם אל תוך הזהות של החברה היהודית באותה תקופה, טומאה שהותירה את עקבותיה לאורך כל הדורות.